

МІЛІТАРНА ЛІТЕРАТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ СИНЕРГЕТИКИ (ДО ПИТАННЯ ПРО ХУДОЖНЮ ЦІЛІСНІСТЬ «ТІНІ КОТА» ОЛЬГИ КРЯЖИЧ)

Мусій Валентина Борисівна,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри періодичної преси та медіаредагування
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID ID: 0000-0002-9641-7753
Researcher ID: KMA-0078-2024
Scopus Author ID: 57483763800

Об'єкт статті – роман сучасної української письменниці Ольги Кряжич «Тінь kota». Дія у творі віддзеркалює події 2014 року, коли російські війська увійшли на територію Луганської області і результатом сепаратистської політики стало створення Луганської народної республіки. Тому «Тінь kota» є складовою того мегатексту української літератури, яку можна визначити як мілітарну прозу. З урахуванням характеру художньої картини світу у творі автор статті поставив собі за мету вивчити твір на різних рівнях його як системи, щоб виявити авторську концепцію дійсності та характер художньої цілісності тексту. У зв'язку з цим **синергетика** була обрана як **дослідницька стратегія**, яка розглядає динамічні системи, що перебувають у стані переходу від хаосу до цілісності. Як головна ознака роману Ольги Кряжич була розглянута його пухкість на кількох рівнях: 1) як відображення стану світу, в якому знаходяться герої твору, світу, в якому зруйновано стабільність, природні зв'язки, надійність, визначеність майбутнього; 2) як характеристика системи персонажів: у романі велика кількість як центральних, так і другорядних персонажів, а також «внесених» осіб, про яких лише згадується, що робить картину оточення героїні роману багатогранною та сприяє художньому пізнанню стану світу; 3) як ознака метажанрової природи твору: у ньому присутні ознаки як фікційного, і фактуального тексту; як романа, повісті та есе; як епопейного, так і романічного та етологічного твору. У статті було також зазначено незавершеність сюжетних ліній, що мотивується невизначеністю того стану, у якому перебувають персонажі. В результаті було зроблено **висновок** про те, що «Тінь kota» Ольги Кряжич – це завершений у мистецькому плані твір, а та пухкість, на якій була зосереджена увага, може розглядатися як художня стратегія автора, який поставив перед собою завдання передати своє розуміння стану світу як динамічного хаосу, спонукати читача до вирішення важливих проблем.

Ключові слова: мілітарна література, художня цілісність, художня картина світу, хронотоп, жанр, система образів, синергетика, Ольга Кряжич.

Musii Valentyna. Military literature through the Prism of Synergy (to the Question of Artistic Integrity of "The Shadow of the Cat" by Olga Kryazhych)

The object of the article is the novel by the modern Ukrainian writer Olga Kryazhych "The Shadow of the Cat". The action in the work reflects the events of 2014, when Russian troops entered the territory of the Luhansk region, when the creation of the Luhansk People's Republic was proclaimed as the result of the separatist policy. Therefore, "The Shadow of the Cat" is a component of that megatext of Ukrainian literature, which can be defined as military prose. Taking into account the nature of the artistic picture of the world in the novel, the author of the article **set a goal** to study the work at different levels of it as a system in order to identify the author's concept of reality and the nature of the artistic integrity of the text. In this regard, **synergetics** was chosen as a **research strategy**, which considers dynamic systems in a state of transition from chaos to integrity. As the main feature of Olga Kryazhych's novel its looseness was considered at several levels: 1) as a reflection of the state of the world in which the heroes of the work find themselves, a world in which stability, natural connections, reliability, and certainty of the future are destroyed; 2) as a characteristic of the character system: the novel has a large number of both central and secondary characters, as well as "off-stage" persons who are only mentioned, which makes the picture of the novel's heroine's environment multifaceted and contributes to artistic cognition of the state of the world; 3) as a sign of the meta-genre nature of the work: it contains features of both fictional and factual text; both a novel, a story and an essay; both an epic and moral-descriptive work. The article also noted the incompleteness of the plot lines, which is motivated by the uncertainty of the state in which the characters find themselves. **As a result**, it was concluded that Olga Kryazhych's "The Shadow of the Cat" is a complete work in artistic terms, and the looseness on which attention was focused can be considered as the artistic strategy of the author, who set himself the task of conveying his understanding of the state of the world as a dynamic chaos, putting before the reader important problems of ways to overcome chaos, the future fate of Ukraine and Ukrainians as a nation.

Key words: military literature, artistic integrity, worldview, chronotope, genre, system of images, synergetics, Olga Kryazhych.

Вступ. Звернення до категорії «художня цілісність» літературного твору спровоковано багатьма факторами. Як іманентними, так і каузальними. Серед зовнішніх на першому місці, безумовно, стан сучасного світу, перевага сил хаосу, руйнації, коли людина (у тому числі й письменник) відчуває, як все розпадається, і тяжіє до пошуку повернення стабільності. Серед внутрішніх

літературних – пошук митцями слова шляхів, за допомогою яких можна, з одного боку, охопити значне коло різноманітних явищ зовнішньої дійсності, а з іншого, встановити між ними зв'язки, простежити закономірності. Як результат – поява художніх творів, які автори визначають як повісті і навіть романи, а за своєю формою вони більш схожі на збірки окремих оповідань, або

творів з єдиним сюжетом і єдиною системою персонажів, але з явною пухкістю побудови. Саме таким твором є «Тінь кота», об'єкт нашого дослідження.

Матеріали та методи. На нашу думку, «пухкість» структури твору може бути обумовлена авторським баченням дійсності як складної системи, котра переходить від стану космосу до хаосу, підкоряється тяжінню елементів, що її складають, до атракцій, тобто руху до об'єднання та формування нової єдності, але вже принципово іншого характеру. Письменники, звертаючись до подій руйнації в суспільстві перехідних часів його існування, піддають дійсність художньому дослідженню, виявляють точки, що обумовили стан порушення порядку, та намагаються надати своє передбачення шляхів подолання кризи. Дослідити подібний художній процес можна за допомогою синергетичного підходу, який передбачає розуміння об'єкту (у даному випадку – як дійсності, що віддзеркалена у художньому творі, так і самого літературного твору) як відкритої системи, здібної до саморегулювання. За словами Н.В. Абабіної, саме «синергетика пропонує «зрозуміти безліч елементів художнього тексту як складної, відкритої динамічної системи» [1, с. 10]. Синергетичний підхід, на думку іншого науковця, Ю.Я. Барабаша, «затребуваний тому, що він враховує, по-перше, особливості сучасних нелінійних, флуктуаційних (тобто таких, що підлягають коливанням) систем, притаманні цим системам структурну неоднорідність і рухливість кодонів; по-друге, наявність у них так званої емерджентності – системного ефекту, за якого в системах, що розвиваються, виникають нові властивості та якості, які не дорівнюють сумі властивостей і якостей складових компонентів; по-третє, синергетичний підхід є ефективним у дослідженні феноментів перехідності, пограничності в явищах і процесах» [2, с. 8]. Зупинившись на структурах так званого ризомного типу, науковець називає як найбільш характерні ознаки «множинність і розгалуженість форм, розмитість внутрішніх меж» [2, с. 9]. Все це ми можемо знайти на рівні як змісту, так і форми сучасної прози, яку можна назвати міліарною, враховуючи обставини, в яких опинилися її герої.

Результати. За своєю суттю «Тінь кота. Подивитись на війну зсередини» (2021) Ольги Кряжич – цілісний художній твір. Але в той же час йому притаманні ознаки «естетики коріння», про яку пише Юрій Барабаш. Головним чином у зв'язку з тим, що йдеться про життя, яке можна зазначити, як «динамічний хаос». Роман було надруковано у 2021 році. Події в ньому відбуваються після того, як у 2014 році на Луганщині з'явилися російські війська. Тобто, користуючись термінологією синергетики, світ у творі представлено у стані динамічного хаосу, точніше пошуків шляхів встановлення зруйнованого порядку. Невідомо, якою буде нова організація життя мешканців Донбасу – буде він рухатися у Європейському напрямку, як і вся Україна, чи обере шлях повернення до минулого, часів радянської влади. Звідси й багатовекторність напрямку подій.

Вже назва підзаголовка твору містить зазначення причини руйнації стабільності та порядку: авторка про-

понує «подивитися на війну зсередини». Героїня твору, Зоя Миколаївна Морквіна, приїжджає в селище Луганської області, за її словами, у пошуках затишку для лікування після поранення на будівництві. Насправді, як виявляється значно пізніше, її мета інша – протидіяти руйнації України. Назва твору має символічне значення: авторка порівнює Донбас з пораненим, спотвореним, глухим котом, що прибився до Зої. І якого їй, до речі, вдалося врятувати. Доля ж (майбутнє) Донбасу поки невідома. Звідси – увага до точок атракції, стягування елементів суспільства як системи. Вони значною мірою мають непередбачений характер, що, усе-таки не виключає формування нової цілісності.

Пухкість «Тіні кота» простежується на багатьох його рівнях. Почнемо з того, що немає стійких зв'язків між просторовими та часовими планами в зображенні подій. Дійсність в романі передано крізь призму її сприйняття та усвідомлення головною героїнею у формі потоку її спогадів, міркувань, пояснень. Так, наприклад, перші стрічки роману – спогади Зої Миколаївни про шкільні роки у радянські часи, мрії про подвиги на війні, «щоб показати тим клятим імперіалістам, що будемо битися за мир» [3, с.7]. І одразу ж – повернення її із спогадів до дійсності: поштовх прикладом у спину та окрик «Рушай, корово!». Виявляється, що Зоя Морквіна опинилася на війні, як і мріяла. Але справжня війна зовсім не схожа на те, що уявлялося. Після стислого опису її допиту козацьким офіцером вона знову поринає у віртуальний простір спогадів. Тепер – про те, яким був її конвоїр на прізвище Абориген двадцять п'ять років тому, про його шлях від школяра, що насолоджувався жорстокістю по відношенню до слабких, до служби в ДАІ, скандалу з-за спроби зґвалтування або пограбування, перевтілення у міліціонера, навіть сержанта, і решти решт, стану «шістки» при козаках «Всевеликого Війська Донського» на Луганщині. Повернувшись до свого сьогодення, героїня описує шлях до гуртожитку, розмову з сусідкою, наступний день біля комендатури. А далі – нові спогади, новий часовий і просторовий відрізок її життя. На цей раз – про події квітня 2014 року, розмову з нейрохірургом Віктором Федоровичем, котрий намагався залишити її у лікарні ще декілька днів після поранення, та її тверде рішення їхати «до тітки». Спогади знову перериваються поверненням жінки у її сьогодення: «Я виринаю з напівдрімоти від жорсткого власного кашлю – на буржуйці чадить згоріла каша» [3, с.18]. Таке постійне перемикання уваги читача з одного хронотопу до іншого, з одного боку, послаблює сюжетні зв'язки між окремими епізодами, але одночасно слугує висвітленню найбільш важливих концептуальних точок історії, яку вона розповідає.

У жанровому відношенні «Тінь кота» також доволі «пухкий» твір. Він поєднує ознаки документальної та художньої груп епосу. Документальність проявляється у точності хронології подій, географічних назв, у включенні в опис реальних деталей та інформації про реальні події. Читач за допомогою оповідачки бачить, що відбувається в Києві часів Помаранчевої революції, в Луганську (образ якого відтворено з топографічною

точністю, з включенням реальних назв вулиць та територіальних об'єктів) та окремих міст області (Сватівський район, Милово, посёлок Щастя, Алчевськ). Крім того, у створенні картини стану Луганщини використовуються нові реалії (батальйон «Заря», блокпост, гуманітарка, Всевелике Військо Донське, АТО, полк «Айдар», Майдан). Все це посилює уявлення про достовірність історії Зої. Це також стосується й образу головної героїні, який можна вважати автобіографічним. Відоме, що авторка роману, Ольга Кряжич є старшим науковим співпрацівником, кандидатом технічних наук, викладачкою, що вона мешкала на Луганщині до того часу, коли там стали панувати російські загарбники та сепаратисти, потім переїхала до Києву. Усі ці автобіографічні риси авторка «передала» своїй героїні Зої Миколаївні.

Насправді ж «Тінь kota» Ольги Кряжич – художній, тобто фікційний твір. Це результат творчого узагальнення письменницею вражень та думок, відтворення реальних подій в образній (художній) формі. Образ оповідачки, хоча й містить автобіографічні риси, цілком вигаданий і не є другим «я» письменниці. Тем більше, що на початку твору героїнею використовується маска жінки, що повернулася з Росії, де працювала на будівництві та була поранена. Звідси – риси її зовнішнього вигляду: шапка на брудній голові, рубець від «цеглини», постійна приниженість та забитість. А також – важлива риса її поведінки: здібність до крадіжок в крамницях, що веде її до покарання у вигляді відпрацювання провини в місцях, де збирається багато військових, за якими вона має прибирати. Маска допомагає героїні твору приховувати справжні мотиви своїх дій. Таким чином, образ героїні також посилює ознаки пухкості твору: він «розпадається» на двох різних жінок: невдахи, котра після школи працювала «малюром-штукатуром» на будівництві в Москві, і викладачку-киянку, яка була поранена під час боїв на Майдані, а тепер активно протидіє російському вторгненню.

Метажанровість твору дозволяє розглянути його як частину мегатексту, який складається із творів багатьох українських письменників. Головні його ознаки визначила Валентина Саєнко: «Це твори неканонічні з погляду жанрової полісемії: в них сходяться автобіографія і мемуаристика, витончена художня проза і точність документалістики, параболичність і особливого роду дидактичність (сказати б – педагогічність), візійність і ліризм, словесна майстерність і вигадлива наративність, щоденниковість і ще щось, що залишається поза кадром наукової обсервації, оте “трохи більше”, що надає шарму індивідуального бачення світу у філософських вимірах, крізь призму безкінечності...» [4, с.449]. Якоюсь мірою «Тінь kota» можна також інтерпретувати як есе, жанр критики, публіцистики, у якому представлено рефлексію автора, який вміщує ознаки наукового, публіцистичного творів, а також філософського трактату. Але всі ці жанри присутні в есе в художній формі: йому притаманні образність, афористичність, антитетичність, настановна на розмовний стиль, відвертість.

Пухкість «Тіні kota» явна й при виявленні ознак форми роду, до якої належить твір. Показово, що сама авторка назвала його «книгою» [3, с.5]. За об'ємом «Тінь kota» схожа на повість (текст складає 180 сторінок). Але, враховуючи тяжіння авторки до синтезу, до виявлення закономірностей та формування концепції дійсності, а також – вихід героїні на рівень відносин з великими верствами населення, ми вважаємо цей твір романом.

На рівні жанрових різновидів художньої прози також явна пухкість твору, у якому поєднуються ознаки авантюрно-пригодницької, історичної літератури, а також етологічного, романічного та епопейного типів оповіді. Епопейність «Тіні kota» полягає у тому, що його героїня не уявляє власної долі поза зв'язком з усією Україною і усіма українцями. Невипадково вона починає своє спілкування з читачами з переліку міст (Київ, Львів, Харків) і завершує його об'єднуючим визначенням: «ця земля є Україною» [3, с.5]. Додамо ще віддзеркалення у творі значних історичних подій переломного (катастрофічного) періоду життя країни.

Романічність типу оповіді обумовлено тим, що погляди героїні-оповідачки на світ, її поведінка не схожі на погляди та поведінку тих, хто її оточує. Вона «виломлюється» із середовища «посольку». Етологічного типу оповіді «Тінь kota» набуває тому, що героїня зустрічається з багатьма мешканцями Донбасу (у зв'язку з цим у твір введено мотив подорожі, коли Зоя Миколаївна спостерігає, прислухається, спілкується з багатьма незнайомими їй пасажирками в потязі або на вокзалі, з мешканцями Луганська, Алчевська, окремих селищ Луганської області під час своєї поїздки з сусідкою у пошуках сина тітки Наталки, а також у зв'язку з переплетінням хронологічних та просторових планів її спогадів, коли вона згадує героїв Майдану). Завдяки усьому цьому в «Тіні kota» створюється образ широким верствам населення Донбасу, взаємин між мешканцями регіону, їхнього бачення майбутнього. Хоча звідси ж – враження, що твір розпадається на різні фрагменти, несхожі за своїми тематичними та жанровими ознаками.

Багато в чому й характер системи персонажів «Тіні kota» відповідає розумінню твору крізь призму синергетики як пухкого. По-перше, в романі значна кількість персонажів, як центральних, так і епізодичних, або навіть таких, чиї імена або вчинки тільки згадуються, а самі вони не сторінках не з'являються. Авторка складає невеличкі нарис-портрети багатьох з них. Тут і сусідка Зої тітка Наталка, яка докладно розповідає свою історію про намагання вижити під час політичних змін в країні, коли здавалося, що нікому в столиці нема ніякого діла до мешканців Донбасу. Або Леська, що в молодості по п'яні народила хвору на ДЦП дівчинку, ніколи не працювала, жила на пенсію, що давали на дитину-інваліда й заробляла на життя торгівлею конфіскатом від ментів. Окрема історія є про «напергідролену білявку» Аллочку з донькою від чоловіка на ім'я Сергій, який душив жінку обіцянками про благополуччя у майбутньому спільне життя, хоча мав вже одну дружину. Героєм окремого

нарис-історії є Бетіто, алкоголік, що мешкав у тому ж, що й Морквіна, гуртожитку. Колись він був військовим, але потім демобілізувався (ще в часи радянської армії) з причини регулярного «лікування» спиртним. Бетіто мріє приєднатися до матері (про неї тільки згадується у творі, але декілька разів), котра з початком бойових дій в Україні «гайнула» до родичів на Волгу. Але сам Бетіто швидко повертається додому після здійснення своєї мрії тому, що, як виявилось, родичі з Росії не збиралися годувати його та вимагали від нього працевлаштуватися. В результаті того, що «Тінь kota» містить цілу низку життєписів різних людей, твір «розпадається» на окремі історії.

Наступний момент, що мотивує спірання на стратегії синергетики, це стан, у якому перебуває більшість тих людей, з якими зустрічається героїня твору. Його можна зазначити, як «роздоріжжя». Кожен з них намагається знайти спокійне забезпечене життя, щоб про нього піклувалася держава, щоб у нього гарантовано були їжа та оселя. Тому вони й метаються між Росією, точніше мрією про дешеву ковбасу, що була при Радянському Союзі, та Україною. Є, безумовно, серед другорядних персонажів й такі, що свідомо підтримують або сепаратизм, або цілісність України як держави. Цікаво, що в романі Зоя зустрічається з двома пенсіонерами, що колись були вчителями, Кіліком-Костилом та Іваном Петровичем.

«Кілик-Костиль, або Микола Миколайович, як його звали насправді, – розповідає Зоя, – колись був вчителем фізкультури у селищній школі. Якщо прізвище «Кілик» походило від його імені та по-батькові, то «Костиль» від його постійних погроз на кшталт: «Побалакай ще мені тут, все життя з костилем ходити будеш!». Вона зізнається, що й досі «з острахом згадує його жакливі уроки фізичного виховання, наповнені якимось відвертим садизмом і постійними знущаннями над учнями» [3, с.28]. З початком війни після того, як його квартиру було зруйновано снарядом, він оселився на дачних ділянках і, за словами тітки Наталки, «взагалі озвірів». Цей Кілик-Костиль вважає за доблесть схопити на кинutomу городі хлопця, котрий там щось шукав (може продукти, може щось, що може згодитися у господарстві) та видати його ополченцям за розвідника, за що й отримує нагороду у вигляді годинника та коробки продуктів.

Інший вчитель – Іван Петрович. Показовим для урозуміння сутності його образу є епізод на блоку, де старого, що віз додому дрова, зупинив ополченець, який вважав, що захищає мешканців Луганщини, за що ті повинні бути йому вдячними. Іван

Петрович запевнює, що не потребує захисту, навіть не розуміє, від кого його слід захищати. А потім питає ополченця, чому у того на спині написано «Донбас». У відповідь на його слова, що так називаються Новоросійські землі, учитель каже: «Немає такої землі і не було ніколи. Є Донбас! Є така назва промислового регіону. Ти прийшов сюди, нічого не знаючи, не розуміючи, стоїш з автоматом і кажеш мені, що робити. Ти загарбник, хлопче!». При цьому він доволі сміливо поводить з ополченцем і на заклик «Не подобається, їдь в свою Україну!», спокійно заперечує: «А я і так в Україні, ти не знав цього? Ти зараз знаходишся на території України!» [3, с.56-57]. Як бачимо, образи цих двох літніх чоловіків складають опозицію з точки зору їхнього розуміння подій на Луганщині. Для Килика-Костиля війна – це саме той стан, що дозволяє йому безкарно реалізувати садистські нахили. Для Івана Петровича – трагічний стан розколу в країні, панування в ній чужих людей. Один плазує перед загарбниками і стає катом заради матеріальних подачок, а інший – коїть опір окупантам, захищає свою гідність, а тим самим впливає на оточуючих, наполягаючи на тому, що не російські солдати, і не «військо казачке», а саме вони, мешканці Донбасу тут є господарями.

Стан динамічного хаосу, в якому перебуває Україна в «Тині kota» Ольги Кряжич підкреслюється незавершеністю низки сюжетних ліній, а також ліній долі більшості з персонажів. Незавершеність зберігається до кінця твору. І, скоріше за все, тут і не може бути того, що є справжньою розв'язкою. Читач розуміє, що вже наступив початок переорієнтації, руйнації того порядку, що був у минулому. Вже, навіть, окреслені деякі напрями змін та формування нових зв'язків. Але сили атракції поки не перемагають руйнівні стихії. Тому, яким буде новий стан як Донбасу, так і українського суспільства в цілому, поки невідоме. Звідси – запрошення авторки твору до розуміння кожним з її читачів своєї відповідальності за вирішення порушених питань майбутнього всієї країни.

Висновки. Безумовно, «Тінь kota» – завершений твір, цілісна художня картина, система, всі рівні якої взаємопов'язані та обумовлені єдиною авторською концепцією. Що ж до тієї «пухкості», яка є однією з ознак твору, то вона покликана художніми завданнями авторки – навести як можна більше різних точок зору (ідей), для підкреслення напруженості ідейного протистояння у процесі національної самоідентифікації мешканців Донбасу, а також надання картині світу у творі ознак фактографічності, документальності.

Література:

1. Абабіна Н.В. Література і синергетика: навч. посібник. Одеса: Фенікс, 2021. 152 с.
2. Барабаш Ю. Вулиця крокодилів / Невський проспект. І поза ними. Київ: Темпора, 2017. 208 с.
3. Кряжич О. Тінь kota. *Подивіться на війну зсередини*. Київ: «ФОП Ретіов Тетяна», 2021. 180 с.
4. Саєнко В. Українська література ХХ ст.: діапазони творчих голосів і мистецьких відкриттів. Вибрані літературознавчі праці. Львів: ЛА «Піраміда», 2016. 870 с.

References:

1. Ababina N.V. (2021) *Literatura i synerhetyka: navch. posibnyk* [Literature and synergetics: textbook]. Odesa: Feniks, 152 s. (in Ukrainian)
2. Barabash Yu. (2017) *Vulytsia krokodyliv / Nevskyi prospekt. I poza nymy* [Street of Crocodiles / Nevsky Prospekt. And beyond]. Kyiv: Tempora, 208 s. (in Ukrainian)
3. Kriazhych O. (2021) *Tin kota. Podyvitsia na viinu zseredyny* [Cat's shadow. *Look at the war from the middle*]. Kyiv: «FOP Retivov Tetiana», 180 s. (in Ukrainian)
4. Saienko V. (2016) *Ukrainska literatura XX st.: diapazoni tvorchykh holosiv i mystetskykh vidkryttiv. Vybrani literaturoznavchi pratsi* [Ukrainian literature XX cent.: range of creative voices and artistic discoveries] Lviv: LA «Piramida», 870 s. (in Ukrainian)